

Beýik Seljukly: Halyfatyň dargamagy

Category: Kitapcy, Taryhy proza

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Beýik Seljukly: Halyfatyň dargamagy III bap

HALYFATYŇ DARGAMAGY

Ilkibaşdan bütewi mazmunda we tertipde döredilen Halyfat Çaryýarlar döwründe Mekgeden, Mugawylar döwründe Damaskdan, Abbasylyar döwründe bolsa Bagdatdan dolandyrylýardy. Sekizinji asyryň ortalaryndan bäri Bagdat Abbasy halyflarynyň oturýan mekanydy, paýtagt şäheridi. Wagt geçip, ýagdaýyň özgermegi bilen şu Halyfatyň aýry-aýry ýerlerinde, aşaklykdan özbaşdaklyk ugrunda hereketler başlanypdy. Bagdat tarapyndan goýlan arap walileri-häkimleri halyflary öňküleri ýaly ykrar edýärdiler, hormatlaýardylar, olara hüşür-zekat berýärdiler, olaryň adyna metjitlerde juma günleri hutba okaýardylar. Ýöne köp meselelerde, meselem, salgyt, daşary ýurtlar bilen

gatnaşyklar, içki dolandyrys meseleleri ýaly ugurlarda öz islegleri boýunça iş alyp barmaga ýykgyň edýärdiler. Ýygňalan salgydyň köp bölegini özüleri alyp galýardylar. Barha köp erkinlikleri talap edýärdiler. Puly öz atlaryna çykarýardylar. Bular Halyfatyň içindäki ykdysady tarapdan has gurply sebitlerdi. Baýlyk olary öz gününe goýanokdy.

Şeýle ýagdaýlar halyflara mälüm bolman galjakmydy? Asla ony mälüm etmän saklamak isleýän beri barmydy? Barybir, günleriň birinde özbaşdakçyl häkimler ýarylmalydylar, ýaryljakdylar. Häzir bolsa, birden ör-gökden geliberilmezligi üçin halyflar ýañzytma, öwrenişdirme usullary bilen iş görýärdiler. Elbetde, ilkişada biçak ýokuş gören halyflar hem, herhal, hürriş-goçak bir iş edibermekden saklanýardylar. Asla saklanmaýyn diýeninde näme edibiljek? Ýagdaýlara halyflaryň akyly çatman duranok. Böjeýänleriň özülerine göwni ýetýär, baý, eýýäm, pynhanu-äşgär, özbaşlaryna goşunlary bar. Asla köp babatdan olar halyflaryň özi bilen deňleşip ýörler.

Şeýdip, özbaşdaklyga ýykgyň edýän köpeliberse, Halyfatyň güýjüniň gaçmajak gümany barmy?! Ol gaçyp gidip otyr. Bu ýagdaý ençeme onýyllyklara, asyrlara hem çekdi. Elbetde, halyflar görer ýaly çäräni, dogrusy, ellerinden gelýän çäräni görýärdiler, haýbat atyp gorkuzmaga synanyşýardylar, dini ara salýardylar, içaly işledýärdiler, ýalbaryp-ýakaryp görýärdiler, emma olaryň hiç haýsy gerekli netijäni bermeyärdi. Onsoň halyflar üçin ruhy kaýyllyk döwri başlandy. Bu ýagdaýlar bilen öwrenişip ugradylar. Şol bir wagtda hem, mümkin boldugyça, az ýitirmegiň gerekdigine düşünmeli boldular. Has oýlanyşykly çemeleşmegi dogry bildiler. Özüň bilen arany üzöl-kesil ýolduryp, has amatsyz ýagdaýa düşüp oturybereniňden, olara özüň ygtyýar beren kişi bolsaň, ibalyrak boljakdy. Bu işi, hamala, özüňden çykan ýaly etmeli. «Ýurt biçak uly, giň, dolandyrmaklyga tagaşyksyz gelýär (bolmanda näme, şeýle dälmi?), maňa – halyfa orunbasarlar gerek» diýen bol-da, olary şol wezipede özüň oturdan kişi bolaý. Bu il

gözüne-de, olar bilen aradaky gatnaşyk üçinem bolman durmajakdy.

Ine, şeydip talap güýçleniberensoň, halyf, ilki has ilgezik, has häkimhöwes Horasan häkimi Tahyr Zul Ýamuniýne «emir» unwanyny berdi. Ol Merwi paýtagt edindi, ýurduny özbaşdak diýen ýaly dolandyrmaga başlady. Soňrak Saffarlar diýdi, Muzaffarlar diýdi, Samanylar diýdi, Buweýhiler diýdi, olar hem «emir» unwanlaryny halyflardan aldylar. Muňa hoşal bolan täze hökümdarlar, ozaldan garaşylyşy ýaly, nebisleri artyp, has uly hökümdar, patyşa bolmak arzuwyny amala aşyrmaklygyň yşgyna düşdüler. Üstesine-de, olar biri-birleriniň topraklaryna göz gyzdryp başlapdylar. Uruşlara girişýärdiler.

Halyfat gitdigiçe kiçelýärdi, emirlikler güýçlenýärdiler. Soňabaka, Turanda 874-nji ýylda emele gelen Ysmaýyl ibn Ahmediň Samany döwleti Halyfatyň özünden hem telim esse güýçlendi. Özi hem arap däl-de, ýerli hanedandy. Ol soňra Tahyrylary hem basyp alyp, has-da kuwwatlandy. Turany, Owganystany, Eýranyň hem aglaba ýerlerini eýeledi. Şeýdip, asla dünýäniň iň güýçli döwletleriniň birine öwrüldi duruberdi.

Birnäçe wagtdan soň, ýagny 962-nji ýylda onuň Owganystandaky mülklerinde, ýagny Gaznada täze bir döwlet emele geldi. Ony esaslandyran Samany döwletiniň sypahsalary (goşunbaşysy) Aly Tekindi. Ol Gazna şäherini we sebitlerini öz döwlet mülki ygylan edip, Samanydan aýryldy. Bu bolsa öz güýçli döwrüni arka atyp ýören Samany döwletiniň indi eňňidiniň gidip ugrandygyny alamatlandyrýardy. Aly Tekiniň yzyna eýe duran, türkmeniň kaýy taýpasyndan bolan we bu yerde gulluk edýän gulam Söbük Tekin wagtynda Gazna döwleti berkäp ugrady. Onuň ogly Mahmyt şowly basybalyjylykly syýasat ýöredip, öz topraklaryny giňeltdi. Mahmydyň «soltan» unwanyny dakynmagy Halyfat dünýäsinde görülmedik bir waka boldy. «Soltan» – bu eýýäm «emir», ýagny orunbasar däldi. Hiç kime garaşsyz bir hökümdarlygy alamatlandyrýardy. Özünüň araky döreden «emirlik» tertibiniň arkasyndan agalyk-beýikligini neneň-niçik bir saklaýan Halyflar üçin bu diňe bir kadadan çykma däldi-de, agyryly bir urgudy. Ýöne alaçlary ýokdy. Gaznaly indi Samany bilen deň, hatda onuň duşundan hem geçip barýan örän zor döwletdi. Soňabaka, ol dünýäniň in güýçli döwletine öwrüldi.

Halyflar üçin indi bu zatlara göz ýummakdan başga çäre galmandy. Üstesine-de, gepiň gerdişinde aýtsak, Halyflaryň bu ynjyk we başbermez mesele babatda aladasy köpelipdi. Bagdadyň edil alkymynda, Eýranyň günbatarynda, Yragyň gündogarynda dörän fatimi Buweýhi emirligi indi halyf bilen has sypaýyçylyksyz gatnaşyklar alyp barýardy. Hatda ony äsgermeýärdi hem. Indi bu ýagdaýlaryň önüni alyp bolmajak bir sile öwrülendigine gözi ýeten Halyflar özlerine galan uly bolmadyk Arap Yragy mülklerinde sag-aman saklanyp bilseler kaýyl bolup barýardylar.

Ine, indi Syrderýa oguzlarynyň gürrüňi edilýän zamandaky goňşularynyň Arap halyfaty däl-de, başga-başga döwletler boljakdygy düşnükli bolsa gerek.

Dowamy bar >>

Ýazmyrat MÄMMEDI.

Surat: Apbasy halyfy Harun er-Reşidiň Fransiýanyň koroly Karlyň ilçilerini kabul edip duran wagty Taryhy proza